

מקרה אני דורש

במה לעיון במקראות בדרך רבותינו

גליון מס' 43

פרשת וישב

ה'תשפ"ג

הרב ישעיהו לוי שליט"א

אלה תלדות יעקב, יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן, והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו, ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם (לז, ב)

פירש רש"י: "את דבתם רעה – כל רעה שהיה רואה צאחיו צני ללא היה מגיד לצאחיו: שהיו אוכלין אבר מן החי, ומוזלזלין צנני השפחות לקרותן עבדים, וחשודים על העריות, ונשמתן לקה. על אבר מן החי, ויחשטו שער עינים" (להלן לז, לא) צמכיתו, ולא אכלוהו חי. ועל דיצה שספר עליהם שקורין לאחיהם עבדים, 'לעבד נמכר יוסף' (תהלים קה, יז). ועל העריות שספר עליהם, 'ותשא אשת אדניו...' (להלן לט, ז). דבתם – כל לשון דיצה פרלידי"ץ צלע"ז; כל מה שהיה יכול לדבר צהם רעה היה מספר."

מקורו בבראשית רבה פד, ז: "ויבא יוסף את דבתם רעה" – מה אמר? רבי מאיר ורבי יהודה ורבי שמעון. רבי מאיר אומר, חשודים הן בניך על אבר מן החי. רבי שמעון אומר, תולין הן עיניהן בבנות הארץ. רבי יהודה אומר מזלזלין בבני השפחות וקורין להם עבדים. ר' יהודה בר סימון אמר על תלתייהן לקה; 'פֶּלֶס וּמֵאֲנִי מִשְׁפָּט לָהּ' (משלי טז, יא). אמר לו הקדוש ברוך הוא, אתה אמרת חשודים בניך על אבר מן החי, חייך אפילו בשעת הקלקלה אינם אלא שוחטים ואוכלים; ויחשטו שער עינים. אתה אמרת מזלזלים הם בבני השפחות וקורין עבדים; 'לעבד נמכר יוסף' (תהלים קה, יז). אתה אמרת תולין עיניהם בבנות הארץ, חייך שאני מגרה בך את הדוב; 'ותשא אשת אדניו...'. המאמר מובא בשינויים קלים גם בתנחומא ובירושלמי פאה א, א.

בעוד כל אחד מן התנאים מאשים את יוסף בהיגד אחד, רש"י מייחס לו את שלושתם יחד, אולי בהסתמך על ר' יהודה בר סימון האומר שעל שלושתם לקה. לולי דברי רש"י ייתכן שר' יהודה בר סימון האמורא לא חולק על התנאים, רק מראה שלכל שיטה נמצא פורענות מידה כנגד מידה. מסתבר שמפני שצירף רש"י את שלושת ההיגדים, הוא נטה מסדרם בבראשית רבה והקדים את הולזול בבני השפחות אל החשד על העריות, כסדר המוכתב מן ההלקאות שספג יוסף (וכסדר ההיגדים בירושלמי; "העריות" שבפירוש רש"י הן כנגד "בנות הארץ" שבמקור – ראה להלן). כי כאשר נמכר לישמעאלים מיד טבלו את כותנתו בדם השעיר, והוא מובל ועדיין לא נעשה עבד עד שנמכר לפוטיפר, ולבסוף נשאה לו אשת אדוניו את עיניה.

וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען. אלה תלדות יעקב, יוסף בן שבע עשרה שנה היה רעה את אחיו בצאן, והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה נשי אביו, ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם (לז, א-ב)

פירש רש"י: "וישב יעקב וגו' – אחר שכתב לך יסודי עשו ותולדותיו צדך קצרה, שלא היו ספונים וחשודים לפרש היאך נתייטבו וקדר מלחמותיהם איך הורישו את החורים, פירש לך יסודי יעקב ותולדותיו צדך ארוכה כל גלגולי סבתם וכו': אלה תלדות יעקב – ואלה של תלדות יעקב; אלה יסודיהם וגלגוליהם עד שצאו לכלל ייסוצ. סבה ראשונה, יוסף בן שבע עשרה שנה וגו', על ידי זה נתגלגלו וירדו למצרים."

יישובי יעקב ויישובי תולדותיו

על "אלה ישוביהם וגלגוליהם עד שבאו לכלל יישוב" שבדיבור השני רבתה המבוכה, איך יכיל "אלה תלדות יעקב" גילגולים בנוסף ליישובים (והרי לרש"י "תלדות" בכל מופעיהם אינם קורות אלא צאצאים, ואלמלא כן לא היה נזקק פה לפרש דבר). אולם אל נכון וא"ו של "וגלגוליהם" אינה מוסיפה, רק מבארת: "אלה ישוביהם כלומר גלגוליהם עד שבאו לכלל יישוב". הכתוב הולך ומפרש את "יישובי יעקב ותולדותיו", וכבר פתח, "וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען, והרי יישוב יעקב אמור. ועתה ליישוב "תולדותיו" היינו בניו-ולדותיו: "ואלה של תלדות יעקב" (כמה העתקות והוצאות השמיטו את וא"ו של "ואלה" שברש"י מפני שאינה מלשון המקרא, מבלי להבין שהיא מלשון רש"י ונחוצה לביאורו). מקרא קצר הוא הסומך על הכתוב למעלה, כאילו נאמר 'ואלה יישוביהם של תלדות יעקב', או אולי 'זוה יישובם של תלדות יעקב'.

יישובם יהיה במצרים, כפי שייאמר, "וישב יוסף את אביו ואת אחיו ויתן להם אחוזה בארץ מצרים במיטב הארץ בארץ רעמסס כאשר צוה פרעה" (להלן מז, יא), אבל הוא לא יתממש בסמוך אלא אחרי שנים ומאורעות רבים. לפיכך, "יישובם" שבאילו הוזכר לפני "תלדות יעקב" משמעו, גלגוליהם עד שבאו לכלל יישוב, ולכן הוא מוצג בכינוי הרבים, "אלה".

♦ ♦ ♦

רש"י אף הוכרח לומר שמושאי סיפוריו של יוסף היו "אחיו בני לאה", אף שבפשטות מוסב הכינוי "דָּבָתָם" על שמיד לפניו, "בְּנֵי בִלְהָה" ו"בְּנֵי זִלְפָּה". שכן אם בין דברי יוסף נכלל ההיגד ש"מזלזלין בבני השפחות" מוכח שעל בני לאה דיבר. ולפיכך דקדק רש"י לכתוב "באחיו בני לאה", ולא הסתפק ב"כל רעה שהיה רואה בבני לאה", לרמזו שהמכונים של "דָּבָתָם" הם "אֲחִיו" המוזכרים לפני פניה למעלה, שהם בהכרח בני לאה אחר ש"בְּנֵי בִלְהָה" ו"בְּנֵי זִלְפָּה" הוזכרו בנפרד.

על שלושת ההיגדים שפירטו התנאים עוד הוסיף רש"י ש"כל רעה שהיה רואה באחיו בני לאה היה מגיד לאביו", בהתאם לפירושו בד"ה דבתם ש"דָּבָתָם רָעָה" היא מכלול הדברים הרעים שניתן לדבר עליהם. אולם יותר משהדיבור הראשון של רש"י מטרים את השני, נראה שהשני בא כראיה לראשון, ושגם מלבד המשמעות של "דָּבָתָם רָעָה" יש סיבה לפרש שיוסף היה מגיד "כל רעה". אלמלא כן יכל רש"י לחבר את שני הדיבורים ולכתוב, "דָּבָתָם רָעָה - כל לשון דיבה פרלודי" בלע"ז; כל רעה שהיה רואה באחיו בני לאה היה מגיד לאביו....

עוד יושם לב שלרבי שמעון במדרש סיפר יוסף שאחיו תולים "עיניהן בבנות הארץ", או בנוסח תנחומא מהדורת בובר, "בכנעניות", ואילו רש"י שינה והפך אותם "חשודים על העריות".

"רָעָה אֶת אֲחִיו" - "כל רעה שהיה רואה באחיו בני לאה היה מגיד לאביו"

המחזור הוא שחרף קביעת הדיבור המתחיל, בארש"י לדרוש לא "אֶת דָּבָתָם רָעָה" שבסוף הפסוק אלא את "הִיָּה רָעָה אֶת אֲחִיו בְּצֶאֱן" שבראשו. קשה לרש"י שאין רועים "בְּצֶאֱן" אלא "את הצֶאֱן", וראוי היה להיאמר, "הִיָּה רועה עם אחיו את הצֶאֱן". אלא, "הִיָּה רָעָה" יידרש, היה מחפש ומגלה את הרע, כמו "וַיִּרְעוּ אֹתוֹ הַמִּצְרִים" (דברים כו, ו), שמשמעו לפי בעל ההגדה מבט בעין רעה חשדנית, "כמה שנאמר, 'הִבָּה נִתְחַפְּמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהִיָּה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ...' (שמות א, י)". "כל רעה שהיה רואה באחיו בני לאה היה מגיד לאביו" הוא אפוא העתק של "הִיָּה רָעָה אֶת אֲחִיו" למילים אחרות (ער פלייגט זיי באשלעכט; He would vilify them), כאשר "אֲחִיו" הם כאמור בני לאה בהכרח, מפני שבני השפחות מוזכרים למטה.

כמה רָעָה אותם? "בְּצֶאֱן", בחשד הקשור אל צֶאֱן, שאכלו אבר מן החי. ועוד, "שקורין לאחיהם עבדים", שכן "הוא נער את בְּנֵי בִלְהָה וְאֶת בְּנֵי זִלְפָּה", בעוד בני לאה מרחיקים אותם. וחשד אחרון "על העריות". לרבי שמעון נחשדו בני לאה על "בנות הארץ" או "כנעניות" משום שמעון אבי "שָׂאוֹל בֶּן הַכְּנַעֲנִית" (להלן מו, י), או משום יהודה שלקח "בֵּת אִישׁ כְּנַעֲנִי" (לח, ב). ומי לדעת רש"י נחשד "על העריות"? ראובן שהלך "וַיִּשְׁכַּב אֶת בִּלְהָה" (למעלה לה, כב). סבר ראובן שאינה אלא "פִּילְגֶּשׁ אֲבִיו" (שם) ומותרת, אבל יוסף צווה כנגדו שבלהה וזלפה הן "נָשִׁי אֲבִיו" ועריות (רש"י אמנם נוקט בבראשית כה, ו שגם "פִּילְגֶּשׁים" נלקחות בקידושין, אבל אפשר ששונה שפחה שאשה מוסרת לבעלה ללדת על ברכיה, אשר אין צורך לקדשה כי לא תוכל לעשות דבר בלי רשות גבירתה). "וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל" (שם), מיוסף. והרי שסדר ההיגדים ברש"י עוקב אחרי הכתוב: "בְּצֶאֱן" – "שהיו אוכלין אבר מן החי"; "וְהוּא נָעַר אֶת בְּנֵי בִלְהָה וְאֶת בְּנֵי זִלְפָּה" – "ומזלזלין בבני השפחות"; "נָשִׁי אֲבִיו" – "חשודים על העריות".

היכן מצאנו בני לאה נחשדים על אבר מן החי? אמר יעקב בתוכחתו לשמעון ולוי לפני מותו, "כִּי בְּאֶפֶס הָרְגוּ אִישׁ וּבְרָצִנָם עָקְרוּ שׁוֹר" (מט, ו). שמעון ולוי באו "עַל הָעִיר" שכם "בְּטַח וַיַּהֲרֹגוּ כָּל זָכָר" (לד, כה), ו"אֶת צֶאֱנָם וְאֶת בְּקָרָם וְאֶת חֲמֹרֵיהֶם וְאֶת אֲשֶׁר בְּעִיר וְאֶת אֲשֶׁר בְּשָׂדֶה לָקְחוּ" (לד, כח). אולי "עָקְרוּ" בהמות שלא יכלו להנהיג עמדם, כמו "אֶת סוּסֵיהֶם תַּעֲקֹר" (יהושע יא, ו). "ואיזהו עיקור? מנשר פרסותיה" בחייה "מן הארכובה ולמטה" (עבודה זרה יג, א). שמא האמין יוסף שעיקרו לאכול.

♦ ♦ ♦

וַיַּחְלֹם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגִּד לְאָחִיו וַיּוֹסֶפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ. וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו, שְׁמָעוּ נָא הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתִּי. וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מֵאֲלָמִים אֲלָמִים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה וְהִנֵּה קָמָה אֱלֹמָתִי וְגַם נִצְבָּה וְהִנֵּה תִסְבִּינָה אֲלֵמָתִיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאֱלֹמָתִי. וַיֹּאמְרוּ לוֹ אָחִיו, הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מִשׁוֹל תִּמְשַׁל בָּנוּ; וַיּוֹסֶפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ עַל חֲלֹמְתּוֹ וְעַל דְּבָרָיו (לז, ה-ח)

מן "וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו" והלאה כופל לכאורה בהרחבה את "וַיַּגִּד לְאָחִיו וַיּוֹסֶפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ". דרך סלולה הייתה לראות ב"וַיַּחְלֹם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגִּד לְאָחִיו" כלל או תקציר שהכתוב שב לפרט, אלמלא "וַיּוֹסֶפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ" הראשון, הנראה חותם סיפור לעצמו, אך חוזר כלשונו להלן. מתוך הקושי מפרשים ריב"א וחזקוני ועוד שיוסף הגיד פה לאחיו חלום אחר שלישי, קודם לשניים המתוארים, אבל הכתוב סתמו כי בניגוד לאחרים הוא לא התקיים.

החלום ממבטו של יוסף וממבטם של אחיו

לולי דבריהם, לפנינו דוגמא מובהקת למנהג הכתוב המפצל סיפור בין מבטיהם וחוויותיהם של משתתפיו השונים. הוצגו כאן עמדות לעומתיות, של יוסף מול אחיו. "וַיַּחְלֹם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגִּד לְאָחִיו וַיּוֹסֶפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ" הוא הקורה ליוסף לפי הבנתו. "היגד" במקרא, חוץ מהופעותיו הפיוטיות לכפול עניין במילים שונות, אינו דיבור או אמירה בעלמא אלא גילוי מידע, לרוב חסוי, ואולי לג' ו'גל' גזרון משותף בחילוף אותיות. כגון "מִי הִגִּיד לָךְ כִּי עִירָם אֶתָּה" (למעלה ג, יא); "וַיֵּרָא חֶסֶם אֲבִי כְנַעַן אֶת עֲרוֹת אֲבִיו וַיַּגִּד לְשֵׁנֵי אָחִיו בַּחוּץ" (שם ט, כב); "וַיַּגִּד לְרַבֵּקָה אֶת דְּבָרֵי עֲשׂוֹ בְנֵה הַגִּדֹל" (כו, מב); "עַל כֵּלֵי הַגִּיד לוֹ כִּי בָרַח הוּא" (לא, כ). נאמר בסמוך, בפסוק הקודם, שאחי יוסף "לֹא יָכְלוּ דַּבֵּר לְשָׁלֹם" (לז, ד). מה יעשה אח צעיר המבקש את קירבת הגדולים והם מפנים לו עורף? משתדל הוא לדובב אותם בחשיפת כל מצפוניו, אפילו חלומותיו על משכבו. אך לא הועיל מאומה, "וַיּוֹסֶפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ" שנאת חנם. עד כאן קובלנת יוסף.

ואחיו משיבים כנגדו, לא כך היה מעשה ולא זה שקרה לנו. אלא בא הלזה ואמר אלינו, "שְׁמָעוּ נָא הַחֲלוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר חֲלַמְתִּי", כפוקד להיאסף לשמוע מוצא פיו. ולא חלום תמים היה, בעל תוכן שיוסף בגרסתו רשאי להעלימו, אלא "וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מֵאֲלָמִים אֲלָמִים...", חלום איום יהיר מתריס בכל פרטיו, שפתורנו והתגובה ההולמתו הן רק, "הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ...". לפיכך, לא בכדי שנאנו אותו, אלא בצדק "עַל חֲלֹמְתּוֹ וְעַל דְּבָרָיו".

♦ ♦ ♦

וְהִנֵּה אֲנִיחֵנוּ מֵאַלְמִים אֲלֵמִים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה וְהִנֵּה קֵמָה אֲלֵמִתִּי וְגַם נִצְבָּה וְהִנֵּה תִסְבִּינָה אֲלֵמִתִּיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאַלְמִתִּי (לז, ז)

המילה 'הנה', המקדימה פעלים שלוש פעמים בפסוקנו, אינה מסמנת פה הפתעה או התפעמות, ומי חוץ מאחוז עווית ישמיע קריאות פליאה צפופות כאלה. אלא משמשת היא בתפקיד דקדוקי מעין פועל עזר. לפני הבינוני ('מאלמים') או גם צורת העתיד ('תסבינה') הנופלת הרבה, כבינוני, על הזמן ההווה, 'הנה' מזמנת את הפעולה וממשכת אותה, לאמור שבאותה שעה היינו מאלמים ואז נסבו האלומות (*We are binding sheaves; the sheaves are surrounding*), לא שלפעמים אלמנו ולפעמים נסבו (כמו 'ונאספו שמה כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר והשקו את הצאן והשיבו את האבן על פי הבאר למקמה' למעלה כט, ג, כולן פעולות שנעשו לא בשעת הסיפור אלא לפרקים). לפני העבר ('קמה') היא הופכת אותה 'עבר מושלם' במינוח המדקדקים או 'עבר עבר' (*had risen*), פעולה שבעת הסיפור, שהוא גופו אירע בעבר, כבר הושלמה מקודם אלא שהשלכותיה עוד ניכרו והשפיעו בזמן הסיפור.

חילופי הזמנים בתיאור החלום

אך לפיכך סדר הזמנים בפסוקנו נראה מקוטע. 'מאלמים' היא כאמור בינוני, ו'תסבינה' היא הווה/עתיד, ובסיוע 'הנה' שתיהן מתפרשות כאמור כהווה מתמשך, הוא הזמן שרוב החלומות מסופרים בו (כגון 'ויחלם והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה, והנה מלאכי אלהים עלים וירדים בו' למעלה כח, יב; 'והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחווים לי' להלן פסוק ט; 'בחלומי והנה גפן לפני, ובגפן שלשה שריגים והוא כפרחת' להלן מ, י; 'ופרעה חלם והנה עמד על היאר, והנה מן היאר עלת שבע פרות ופות מראה ובריא את בשר' להלן מא, ב). אבל 'קמה' וגם 'נצבה' הן פועלי עבר ולא בינוניים, 'קמה' מפני שהיא מוטעמת מלעיל ו'נצבה' מפני צורתה (הבינוני הרווח הוא נצבת). 'הנה' הופכת אותן, כאמור, לעבר מושלם, ולכן 'קמה', ואולי גם 'נצבה' (אם 'הנה' מוסבת על שתיהן), אירעה בהכרח לפני שהיינו 'מאלמים אֲלֵמִים'. והלא ראה יוסף לכאורה את הקימה עצמה, לא שהתוודע באיחור להשלכותיה.

מטוטלת הזמנים עוד רצה ושבחה עד סוף הפסוק. אחר 'קמה' ו'נצבה' פועלי העבר עוקבת 'תסבינה' ההווה במקום 'סבו' שבעבר, אבל שוב חוזר הכתוב אל העבר הגמור, אל 'ותשתחווין' (עתיד מהופך בוא' תחילית) ולא אל 'והשתחוו'.

מה בדיוק ראה יוסף בחלומו?

אולם בלאו הכי שזור פה המקרא קשיים, גם מן הפן התוכני. מה מוסיפה ההדרגה 'בתוך השדה'? מדוע 'קמה'... וגם 'נצבה', שתיהן, ואילו רק 'קמה' האם נגרע היה מהפלא של אלומה נעה מאליה ונעמדת מעצמה? 'אלמתיכם' שסבו, אף הן מוכרחות היו לקום תחילה, ולא עוד אלא שהתהלכו מאליהן להקיף את אלומת יוסף, אך על הפלאים האלה עובר הכתוב בשתיקה? ומדוע אכן רגשו לסוב, וכי השתחוויה לבדה לא הספיקה להורות שיוסף ימלוך (רמב"ן נדרש לשאלה על אתר), והרי בחלומו השני לא סבבו

השמש והירח והכוכבים את יוסף אלא רק השתחוו לו? ולמה השתחוו האלומות אל אלומתו ולא אל יוסף עצמו (ואמנם כדי לשמור על הקבלה אל חלום האלומות, פירשו מדרש 'שכל טוב' ואחרים על 'והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחווים לי' שגם שם לא השתחוו אל יוסף עצמו אלא אל מזלו בכיפת השמים, המצטרף עם 'אחד עשר כוכבים' – כלומר מזלות – למנין שנים עשר מזלות). ובפסוק הבא, 'ויאמרו לו אחיו המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו ויוספו עוד שנא אתו על חלמתיו ועל דבריו' (לז, ח), מה הם 'דבריו' נוספים על 'חלמתיו'?

כיצד 'השתחוו' גרמי השמים?

שוב חלם יוסף 'חלום אחר, ויספר אתו לאחיו ויאמר, הנה חלמתי חלום עוד והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחווים לי' (לז, ט). הנה ראשונה עושה את 'חלמתי' הווה מושלם; חלמתי ועתה אספר, ובקרוב אולי אמלוך (*I have dreamed*). הנה שנייה ממשכת את 'משתחווים', אם בעבר אם בהווה (*were bowing* או *are bowing*). הכל כהוגן מבחינה לשונית. אבל קשה לצייר איך השתחוו כוכבים, שאינם אלא נקודות אור, או אפילו השמש והירח, שהם עגולים שטוחים בשני ממדים. וכי נתלשו גרמים שמימיים ממסילותיהם ללבוש צורות בעלות ברכיים לכרוע ומותניים לקוד?

אולם נאמר, 'וצבא השמים לך משתחווים' (נחמיה ט, ו), ולפי התלמוד מליצה פיוטית היא על השקיעה במערב מדי לילה של כל הכוכבים והמאורות (בבא בתרא כה, א; סנהדרין צא, ב). זו מזכירה עבד מנמיך קומתו בפני רבו. אף יוסף חלם שהוא עומד בערב ופניו למערב, והשמש והירח ואחד עשר כוכבים גדולים הנראים בין השמשות שוקעים כנגדו זה אחר זה (כעבד שנוטל פרס מרבו וחוזר לאחוריו ומשתחוה, כלשון בבא בתרא כה, א, מתכוּפף ומתרחק יחד; כעין זה פירש ר"י בכור שור על אתר). 'משתחווים לי' הוא אפוא תיאור שכבר מכיל פתרון, של יוסף פותר החלומות. לפיכך גער "בו אביו ויאמר לו, מה החלום הזה אשר חלמתי", מה אות חזית בו ומה פתרון העמסת בו ('מה החלום' הוא כמו 'ונחננו מה' בשמות טז, ז, כלום לא), 'הבוא נבוא אני ואמך ואחייך להשתחות לך ארצה' (להלן לז, י).

והרי שמראה החלום, אם שהוא חרג מן העולם שבהקיץ, לא הופקע לגמרי מסדרי הטבע המוכרים: היו בו כוכבים שונים במספרם ומיקומם מאלה הקבועים בכיפה באמת, אבל שוקעים בדרך כל צבא השמיים. וכבר העירו רבותינו "דלא מחוו ליה לאינש לא דקלא דדהבא ולא פילא דעייל בקופא דמחטא" (ברכות נה, ב; שלא מראים לאדם [בחלום] לא דקל של זהב ולא פיל נכנס בנקב מחט). ואמנם כל החלומות שחלם יוסף ושפתר הראו טבע מוגבר. גפנו של שר המשקים פרח והעלתה ניצה והבשילה אשכולותיה כסדר, אך במהירות מופלגת, ויינה תסס והתיישן מיד. סלו העליון של שר האופים הכיל "מכל מאכל פרעה מעשה אפה" (להלן מ, יז). פרעה ראה פרות רעות בדרךן ושיבולים צומחות בדרךן, אלא שהקצינו לטוב ולרע. החזיון הפלאי ככולם הוא 'ותאכלנה הפרות רעות המראה ודקת הבשר את שבע הפרות יפת המראה והבריאת' (מא, ד), והלא אף לפרות הנראות ביום יש פה לאכול, ואם 'ביום ההוא' (ישעיה י, כ) 'אריה כבקר יאכל תבן' (שם יא, ז) מתקבל שבלילה ההוא בקר כאריה אכל בשר ('ותבלענה השבלים', להלן מא, ז, אינו בליעה ממש לדעת רוב המפרשים, אלא עטיפה וכיסוי כפי שפירשו שכל טוב, חזקוני,

הדר זקנים ועוד, כמו "כָּבַלְעָה אֶת הַקֶּדֶשׁ" בבמדבר ד, כ. לכן נאמר "וְתִבְאֲנָה אֶל קֶרְבָּנָה וְלֹא נֹדַע כִּי בָאוּ אֶל קֶרְבָּנָה", להלן מא, כא, רק על הפרות, אבל לא על השיבולים).

תיאור החלום בפי יוסף כולל את פתרונו

מעתה, אף חלומי הראשון של יוסף לא הראה אלומות דוממות קמות וסובבות ומשתחוות כבני אנוש. אלא, "אֲנַחְנוּ מֵאֲלֹמִים אֲלֹמִים" (*We are binding sheaves*) בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה, באמצעו, לא באיזו פינה שלו שבה תערמנה אלומות יחד, אלא במרחב שבו תונחנה אלומות זו פה וזו שם בפזיזות אקראית. "וְהָיָה קִמְחָה אֲלֻמְתִּי", עבר מושלם או אולי הווה מושלם (תיאור השלכת העבר על ההווה אשר עליו מסופר). אני רואה את אלומתי וכבר היא עומדת, לא שקמה מאליה אלא שהועמדה זקופה על בסיסי גבעוליה. ואל תאמרו שנשמכה אלומתי על סלע, גזע עץ, או אלומה אחרת, כמצוי, אלא "גַּם נִצְבָּה" עמידה עצמאית יציבה, ויהי לאות (*and my sheaf has risen and indeed has stood erect*). "וְהָיָה תִּסְבִּינָה אֲלֻמְתִּיכֶם" הוא הווה מתמשך. עוד אני רואה את אלומותיכם שוכבות בהיקף סביב אלומתי, ושיבוליהן פונות אליה (בחינת "אֶל מוֹל פְּנֵי הַמְּנוּרָה יֵאִירוּ שְׂבַעַת הַנְּרוֹת" בבמדבר ח, ב, אשר ראב"ע הביא עליו בפירושו לשמות כה, לו, ש"הקדמונים אמרו כי נר אחד באמצע והששה נערכים זה אחר זה בחצי עיגול"). עד כאן המראה כמו שהוא, וזה פתרונו: "וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאֲלֻמְתִּי", עבר פשוט. מפרש אני לכם עתה שתנוחת אלומותיכם או הייתה כעין פישוט ידיים ורגליים לפני אלומתי (*Your sheaves are encircling;* *they bowed to my sheaf*).

"וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֲחִיו, הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ", שלטון עצמאי שאינו תלוי באחרים, כאלומתך ש"גַּם נִצְבָּה"? היו לא תהיה! "אִם (= אפילו לא) מְשׁוֹל תִּמְשַׁל בָּנוּ" מטעם אחרים, כאלומה ש"קִמְחָה" סמוכה ולא ניצבה (למשמע של "מְשׁוֹל", שהוא בהישען על סמכות עליונה יותר, השווה בראשית כד, ב; שם מה, ח). "וַיֹּסֶפּוּ עוֹד שְׂנֵא אֹתוֹ עַל" עַצֵּם "חֲלֻמְתּוֹ" שחלם וסיפר, "וַעַל דְּבָרָיו" שהוסיף כפותר את החלום, היינו "וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאֲלֻמְתִּי".

♦ ♦ ♦

וַיַּעֲבְרוּ אֲנָשִׁים מִדִּינִים סֹחְרִים וַיִּמְשְׁכוּ וַיַּעֲלוּ אֶת יוֹסֵף מִן הַבּוֹר וַיִּמְכְּרוּ אֶת יוֹסֵף לְיִשְׁמָעֵאֵלִים בְּעֶשְׂרִים כֶּסֶף וַיָּבִיאוּ אֶת יוֹסֵף מִצְרָיִמָּה (לז, כח)

ישמעאלים, מדינים ומדנים

סופר עד כה על "אַרְחַת יִשְׁמָעֵאֵלִים" שראו אחי יוסף "בָּאָה מִגִּלְעָד וּגְמֻלֵיהֶם נִשְׂאִים נִכְבָּאת וְצָרִי וְלֹט הוֹלְכִים לְהוֹרִיד מִצְרָיִמָּה" (לז, כה), ועל תוכניתו של יהודה, "לָכוּ וּנְמַכְרֶנּוּ (את יוסף) לְיִשְׁמָעֵאֵלִים" (כז). מדוע אפוא חוזר המקרא לומר שעברו שם "אֲנָשִׁים מִדִּינִים סֹחְרִים", שהם הם לכאורה אותם "יִשְׁמָעֵאֵלִים" נוסעי האורחה אשר להם אמנם נמכר יוסף לבסוף ב"עֶשְׂרִים כֶּסֶף", ולמה השתנה שם מן "יִשְׁמָעֵאֵלִים" אל "מִדִּינִים"?

רש"י מיישב על פי בראשית רבה פד, כב, ש"ז – סיעת ה"מִדִּינִים" – "היא שיירה אחרת, והודיעך הכתוב שנמכר פעמים הרבה". בלשון רבי יודן בבראשית רבה שם, "אחיו" מכרו לְיִשְׁמָעֵאֵלִים, וישמעאלים לְסֹחְרִים (ה'מִדִּינִים), וסוחרים לְמִדִּינִים (מוזכרים

להלן לז, לו), ומדנים 'מְכָרוּ אֹתוֹ אֶל מִצְרָיִם' (שם). להלן ייאמר ש"יוסף הוֹרֵד מִצְרָיִמָּה" בידי "הַיִּשְׁמָעֵאֵלִים" (לט, א), ואם אמנם אין התייחסות במדרש למעבר האחרון מן "מִדִּינִים" אל "יִשְׁמָעֵאֵלִים", רש"י אולי יבין שבדרך למצרים או סמוך לה שבו המדנים ומכרו את יוסף לישמעאלים, אלה שקנוהו מתחילה מן האחים או אחרים מבני שבטם.

בניגוד לרש"י מפרשים רס"ג, רד"ק וראב"ע ש"ה'מִדִּינִים' דנן אכן הינם 'הַיִּשְׁמָעֵאֵלִים' המדוברים, שכן ספחו בני ישמעאל במושבם ובתרבותם את אחיהם בני קטורה ומדין בכלל, ככתוב, "וַיִּשְׁכְּנוּ מִחוּלָּה עַד שׁוֹר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִצְרַיִם בְּאֶבְרָה אֲשׁוּרָה; עַל פְּנֵי כָל אֲחִיו נָפַל" (למעלה כה, יח). כן מצאנו נאמר על המדינים שהכה גרעון ושלל את זהבם, "כִּי נִזְמִי וְהָב לָהֶם כִּי יִשְׁמָעֵאֵלִים הֵם" (שופטים ח, כד). ראה גם רמב"ן שאף לפירושו אורחה אחת הייתה ומכירה אחת עד מצרים. לשיטתם "מִדִּינִים" שלהלן הם 'מִדִּינִים' דכאן בנשירת אות יו"ד הקלה; השווה משלי ו, יד; שם יח, ועוד. אך נשאר קשה מדוע נזקק פסוקנו לשווא ולספר על הגעת המדינים-הישמעאלים אל המקום, ומדוע החליף והחליף את שמם.

ולדעת רשב"ם, רבנו בחיי וחזקוני, כלל לא מכרו למעשה האחים את יוסף. אלא, בלשון רשב"ם, "בתוך שהיו יושבים 'לְאָכַל לֶחֶם' (לעיל לז, כה), ורחוקים היו קצת מן הבור לבלתי אכול על הדם (ע"פ ויקרא יט, כו), וממתינים היו לישמעאלים שראו, וקודם שבאו הישמעאלים עברו אנשים מדינים אחרים דרך שם, וראוהו בבור ומשכוהו ומכרוהו המדיינים לישמעאלים. ויש לומר שהאחים לא ידעו, ואף על פי אשר כתב, 'אֲשֶׁר מְכָרְתָם אֹתִי מִצְרָיִמָּה' (להלן מה, ד), יש לומר שהגרמת מעשיהם סייעה במכירתו (ששמוהו בבור אשר בו מצאוהו המדיינים וממנו שלפוחו). זה נראה לי לפי עומק דרך פשוטו של מקרא, כי 'וַיַּעֲבְרוּ אֲנָשִׁים מִדִּינִים' משמע על ידי מקרה, והם מכרוהו לישמעאלים. גבי "הַמִּדִּינִים" (ש)מְכָרוּ אֹתוֹ אֶל מִצְרָיִם" יודה רשב"ם להלן ש"מִדִּינִים" וישמעאלים אחד הם לפי הפשט. לכך הוא אומר כי מדנים מכרוהו וישמעאלים הורידוהו שמה, כי שניהם אחד הם לפי הפשט. מלבד הדחק בזהו "הַמִּדִּינִים" עם "הַיִּשְׁמָעֵאֵלִים" בעוד ה"מִדִּינִים" נבדלים ממדנים וישמעאלים יחד, קשה על רשב"ם ודעימיה מדוע נצרך הכתוב להודיענו איך ראו האחים את אורחת הישמעאלים, ועל השיח בין יהודה לשאר השבטים, אחר שבפועל בטלה מחשבתם וידם לא הייתה במכירתו. עוד יש ליישב מה איכפת לן מחירו של יוסף אם עשרים הכסף לא נטלום אחיו בעבורו אלא נכרים מנכרים בלי נוכחות איש מִיִּשְׂרָאֵל.

מדינים בעיני עצמם; ישמעאלים בעיני זרים

ייתכן עוד שבשום לב אל מבטיהם השונים של הדמויות המשתתפות במעשה תתבארנה לשונות הכתובים בשופי. הוצע בגיליון לפרשת פקודי שכאשר עומד המיקוד לעבור אל דמות אחרת שתישא עמה הלאה את הסיפור אל אשר תלך, מסמן הכתוב לפעמים את המעבר בתמצות המאורע המקדים – מעמדתה ומבעד לעיניה של הדמות החדשה, כאילו היא נקראת עתה לתפקד מכוח תפיסתה ותובנותיה שלה. כך, מעט למעלה, "וַיִּמְצְאוּהוּ אִישׁ וְהָיָה תַּעֲהָ בַשָּׂדֶה" (לז, טו), לא ויתעה בשדה וימצא איש. כי אילו נשאר הסיפור ברשות יוסף, לא היה פיתחון פה לאיש כדי ש"יִשְׁאַלְהוּ הָאִישׁ לֵאמֹר מַה תִּבְקֹשׁ" (שם). אבל משמצא האיש הוא את יוסף וקלט בתודעתו שלו איך יוסף "תַּעֲהָ

בשדה, הלא הושלך משקל המעשה על גבו ויכול הוא לתפקד בו בדרכו המלאכית.

ולהלך ייאמר, "ותתפשהו בבגדו לאמר, שכבה עמי, ויעזב בגדו בידה וינס ויצא החוצה. ויהי בראותה כי עזב בגדו בידה וינס החוצה, ותקרא לאנשי ביתה ותאמר להם לאמר, ראו הביא לנו איש עברי לצחק בנו; בא אלי לשכב עמי ואקרא בקול גדול. ויהי כשמעו כי הרימתי קולי ואקרא ויעזב בגדו אצלי וינס ויצא החוצה" (לט, יב-טו). "ויהי בראותה כי עזב בגדו בידה וינס החוצה" חוזר על המעשה מראית האשה, וכך הופך אותה לדמות עצמאית שהמשך הסיפור, אשר היה עד כה של יוסף וקורותיו, יוכל להינשא עליה אף בהעדרו של יוסף. לפיכך היא "תקרא לאנשי ביתה" ותדבר עמם שלא בפניו, ואף בהיסתרה עם בעלה היא תאשים את יוסף עבדו.

אף כאן, "ויעברו אנשים מדינים סחרים", אלה העתידיים בקרוב להוביל את יוסף ואת הסיפור הרחק מעיני האחים. אחר שסופר שהאחים מצידם ראו את הקונים בתור "ישמעאלים", שם כללי לכל השבטים הנוודים אשר בני יעקב לא היו בקיאים בתת-סוגיהם, צריכים הם להיות מוצגים כפעילים לעצמם ובתבנית שבה הם רואים את עצמם. באה אפוא החזרה, "ויעברו"; הנה הם נמצאים וזה מעשה פה, ואל תאמר שהופיעו במקום ובעולם רק להוות מראה לעיני האחים. "אנשים" בעלי דעה הם, לא "אורחה" שמרכיבה הבולט הוא גמלים ומטענם. "מדינים" הם בשם הפרטי של שבטם, המשמש כל מכיר את קיבוץ הישמעאלים מבפנים.

מסתבר שהאחים חשבו למכור את יוסף לישמעאלים שיהיה להם שוליא ויתגדל עמם ובמלאכתם. "וגמליהם" של הישמעאלים "נשאים נכאת וצרי ולט" (לז, כה), ואשרי מי שמלאכתו בסם (קידושין פב, ב). אך העיקר שיתרחק, וטוב אפוא שאלה "הולכים להוריד מצרימה" (סוף הפסוק לז, כה), ובין כה וכה נודדים ישמעאלים בדרכים ופורשים מן היישוב. מבחינת האחים דמתה מכירתו של יוסף אל "כי ימכר איש את בתו לאמה" (שמות כא, ט), לא לעבודת פרך אלא כדי שתסייע לקונה ותיקלט לבסוף בביתו. אולם הקונים דגן ידעו בנפשם שהם "סחרים", היינו ספסרים בכל סחורה ואף בעבדים, והם לקחו את יוסף לא לאמצו למשפחתם, ובלי כוונה להעסיקו בעצמם ולחנכו למקצועם עד שיגדל וייעשה אחד מהם ואולי בבוא היום ראש אורחה משלו, אלא להוביל אותו מצרימה אל בית עבדים.

משהוצגו המדינים שב המיקוד בינתיים אל האחים. "וימשכו ויעלו את יוסף מן הבור" הוא מסופק, שמא העלוהו האחים ושמא המדינים, אבל איך שיהיה הוא נמשך בפקודת האחים המוכרים ולרצונם. "וימכרו את יוסף" קאי בוודאי על האחים. ישמעאלים היו הקונים בעיניהם וישמעאלים נשאר, ולפיכך נאמר שמכרוהו "לישמעאלים". ואילו משהפליגו הסוחרים הם עטו שוב זהות משלהם, "המדינים מכרו אותו אל מצרים".

מששב הסיפור אל מבטו של יוסף, המודע אל ייחוס העמים מסביב לא יותר משמודעים אחיו, קנייתו בידי "פוטיפר סריס פרעה" הוא "מיד הישמעאלים אשר הורדהו שמה" (לט, א). ויש בציון האחרון של שמם הכללי, יחד עם השימוש בפועל "הורדהו" שמקבילו מופיע למעלה במראה האחים ("הולכים להוריד מצרימה") אבל לא בין מעשי המדינים (הם "מכרו אותו אל מצרים"), רמז שמחשבת האחים היא שהתקיימה. כי לבסוף "ויהי" יוסף

משרת "בבית אדניו המצרי" (לט, ב), לא עבד "בשדה" אשר היה לו למצרי (לט, ה), בניגוד לרוב הגדול של הנמכרים אל מצרים אשר עונו "בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכל עבדה בשדה" (שמות א, יד).

♦ ♦ ♦

ויהי אחר הדברים האלה חטאו משקה מלך מצרים והאפה לאדניהם למלך מצרים. ויקצף פרעה על שני סריסיו, על שר המשקים ועל שר האופים (מ, א)

לפרעה מלך מצרים סגל "סריסיו" ו"עבדיו" (מ, ב) שהוא נועץ בהם על חלומותיו ולימים על התראותיהם ומכותיהם של משה ואהרן. שלושה מן הסריסים מוכרים לנו בתוארם: "שר המשקים", "שר האופים", ו"שר הטבחים" (לט, א). שני הראשונים נקראים גם "משקה מלך מצרים והאפה", ושר המשקים נותן בידו את "הכוס על כף פרעה" (מ, כא).

אבל אינם משרתים או מלצרים זוטרים. ראשם נישא ב"משתה" ב"יום הולדת את פרעה... בתוך עבדיו" (מ, ב); לשר המשקים פתחון פה להרים קול ולדבר אל פרעה ישירות (מא, ט); ולשר הטבחים עושר ועבדים ומפעל "בבית ובשדה" (לט, ה), ו"בית הסהר" בביתו "מקום אשר אסירי המלך אסורים" (לט, ב). פעיל דיו להצריך "שר בית הסהר" (לט, כא) שהוא עצמו ממנה אחרים תחתיו (כב), וסמכות לשר הטבחים לכלוא את יוסף שם. ואם סרחו המשקה והאופה הם אינם מועברים ממשרתם או נהרגים מיד, אלא ניתנים "במשמר" (ג, מ) שהמופקד עליו משרת אותם בגופו (מ, ד).

שרי פרעה מופקדים על כל ארץ מצרים

שמא מפני שפרעה נחשב אל מגלם באישיותו את מצרים ויאורד, שולחנו נתפס כעולם קטן כאשר המשקה את פרעה והמאכילו לחם ובשר כאילו מספקים את כל הארץ. אפשר אפוא ששר המשקים מונה למעשה על כל כרמי מצרים והמס הנלקח מהם, אך השקאת פרעה הייתה פסגת תפקידו ותכליתה. שר הטבחים פיקח על גידול הבהמות ועל "שרי מקנה" (מז, ו) אשר לפרעה (כרשי) וסיעתו ש"שר הטבחים" הוא אחראי על הכנת בשר, מקביל אל "שר המשקים" ו"שר האופים" להשלים את צרכי סעודת פרעה, ולא רב תלוינים כדעת אונקלוס. ושר האופים ממונה על התבואה והדגנים, מעין שר חקלאות של ימינו.

יוסף המשביר יושב על כסא שר האופים

מעתה מובן ששר האופים הוכרח למות לפנות מקום ליוסף כושתי בשעתה בפני אסתר. משמע קצת שבשנתיים מאז שנתלה האופה לא אוישה משרתו עד שהורץ יוסף מן הבור, שכן מספר שר המשקים איך "פרעה קצף על עבדיו ויתן אתי במשמר בית שר הטבחים אתי ואת שר האפים" (מא, י), וש"אתי השיב על בני ואתו תלה", בלי צורך להבהיר שמדובר בשר אופים קודם. לכן בעת שהתקבל פתרון יוסף לחלומות פרעה והתבקש "איש נבון וחקם" (מא, לג) לצבור "כר" בשנות השובע "תחת יד פרעה" (מא, לה), לא נמצא שר דגנים לתבוע את הביצוע לעצמו, ויוסף הושלט על ההערכות לשנות הרעב ובגלגול "על כל ארץ מצרים" (מא, מא).